

עיצוב ליל הסדר לאחר החורבן

הגדה או קרבן בליל הסדר

הקדמה

הגדה של פסח נעה בין שני קטבים. מחד גיסא: "כל המרבה לספר ביציאת מצרים, הרי זה משובח", כשלאחריו בא המעשה עם חמשת התנאים בבני ברק, שיישמו זאת בספרם ביציאת מצרים כל אותו הלילה. מאידך גיסא, דברי רבן גמליאל (בסוף חלק "המגיד"): "כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו: פסח, מצה ומרור". שלוש מילים כמינימום, לעומת "כל המרבה, הרי זה משובח". נראה שבין רבן גמליאל ותנאים אחרים ישנה מחלוקת עקרונית בשאלה מהו אופיו של הסדר לאחר חורבן הבית. הוויכוח הוא עמוק, ונסוב סביב השאלה מהו מרכז ליל ט"ו בניסן כשהבית חרב – סיפור יציאת מצרים, או העיסוק בקרבן פסח.

א. רבן גמליאל חסר בסדר בבני-ברק

"מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסובין בבני-ברק, והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית" (הגדה של פסח). לסיפור זה אין מקור במדרשים ובש"ס,¹ אך לעומתם יש בתוספתא סיפור דומה: "מעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד, והיו עוסקים בהלכות הפסח כל אותו הלילה עד קרות הגבר. כיון שעלה עמוד השחר הגביהו מלפניהם ונועדו והלכו להן לבית המדרש".²

אין הכרח לומר ששני האירועים קרו באותה שנה, אך נראה שישנה סיבה מדוע רבן גמליאל וזקנים נוספים, שאין התוספתא מפרטת לנו מי הם, אינם יושבים ביחד עם התנאים המנויים בהגדה של פסח. מה עוד שבמקורות רבים מצינו את רבן גמליאל יחד עם ר' עקיבא, ר' יהושע ור' טרפון ור' אליעזר. הם אמנם לא נמצאים תמיד ביחד, אבל בדרך כלל הם כן מוזכרים יחד, (ברכות כ"ו, ע"ב, מכות כ"ד, ע"א, הוריות י', ע"א, סוכה כ"ג, ע"א ועוד).

הרב ראובן מרגליות בפירושו "באר מרים" על הגדה של פסח טוען, שאולי היה זה באותה שנה בה מסופר במשנה (במעשר שני פ"ה, מ"ט) שרבן גמליאל וזקנים באו בספינה וכפי הנראה היה זה בערב פסח, מאחר שעוסקים שם בסיום הזמן שצריך לבער מעשרות. במשנה מסופר שהזקנים שעמו הם ר' יהושע, ר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה. מאחר שהם

1. מעלי התוס' בעבודה זרה מ"ה, ע"א ד"ה אמר ר' עקיבא, ובכתובות ק"ה, ע"א ד"ה דחשיב הזכירו את המעשה, ומקורם הוא בהגדה של פסח עצמה.

2. בשו"ת "משכנות יעקב" סי' קנ"א, ובמהדורא בתרא סי' קל"ט, מצרף את רבן גמליאל לרשימת המסובים בבני ברק.

הגיעו לחוף בערב החג הם חגגו את החג בבני ברק.³ רבן גמליאל שהיה נשיא, הלך ללוד מפני שידע שאם הוא יהיה אתם הם לא יוכלו להסב, מאחר שלתלמיד אסור להסב בפני רבו (פסחים ק"ח, ע"א, רמב"ם ה' חמץ ומצה ז', חושי"ע או"ח, ס' תע"ב, ה) ואשר על כן הלך ללוד. בעל ההגדה הדגיש "שהיו מסובים בבני ברק", מאחר שרבן גמליאל לא היה אתם, ולכן הם יכלו להסב.

הסבר זה תמוה מכמה צדדים: א. מנין ששני האירועים אירעו באותה שנה? כפי ששאלנו לעיל. ב. גם אם נניח שכן, הלא עם רבן גמליאל בלוד היו זקנים נוספים שאומנם אין התוספתא מפרטת לנו את שמותיהם, אך מדוע שם לא חשש שהם לא יכלו להסב? מה גם שלשון התוספתא מראה שהם הסבו בלוד: "מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד". ג. הלכה היא, שאם הרב נותן רשות להסב, אפשר להסב (רמב"ם ושו"ע שם). מדוע, אפוא, רבן גמליאל לא איפשר להם להסב בבני ברק והוצרך ללכת ללוד, כפי שאיפשר לזקנים שהיו מסובין אתו בבית ביתוס בן זונין?

ב. רבן גמליאל מקריב קרבן פסח אחר החורבן

נראה שבין החכמים ורבן גמליאל הייתה מחלוקת עקרונית, כיצד יש לציין את ליל הסדר לאחר החורבן. אכן, אין הכרח לומר שהמעשה עם רבן גמליאל והזקנים בלוד, אירע באותה שנה שבה ישבו ר' עקיבא וחבורתו בבני ברק, אך שני האירועים הללו מציינים את נקודת הוויכוח.

אצל רבן גמליאל כתוב היו עוסקים בהלכות פסח כל הלילה, ואילו אצל ר' עקיבא וחבורתו כתוב שהיו עוסקים בסיפור יציאת מצרים כל הלילה. פסח או הגדה – זה הוויכוח.

בגמרא מצאנו מספר מקרים שבהם רבן גמליאל⁴ מלמדנו הלכות הקשורות לקרבן פסח, או שנוהג הנהגות של מי שמקריב בפועל קרבן על אף שהוא חי אחר החורבן.⁵

פסחים ע"ד, ע"א: "אמר ר' צדוק מעשה ברבן גמליאל שאמר לטבי עבדו צא וצלה לנו את הפסח על האסכלא".

רבן גמליאל חולק על חכמים הסוברים שאין לצלות הפסח על האסכלא שזהו טעם ברזל שעליו מניחים את הקרבן (עי"פ הירושלמי). אפשרות אחרת להסביר היא שרבן גמליאל אינו חולק על חכמים, אלא שהוא התיר באסכלא מנוקבת ושאין הקרבן מונח על

3. חסרים ר' אליעזר ור' טרפון, אם כי ייתכן שהם הצטרפו אחר כך. הפלא הוא שר' אליעזר לא נמצא בעירו בלוד, ורבן גמליאל הולך דווקא לשם. עיין ברשי"ש לסנהדרין ל"ב, ע"ב.

4. הנחתנו היא על פי דברי התוס' בניהו ו', ע"ב ד"ה בשפחתו, האומר שבכל מקום שבו כתוב רבן גמליאל סתם, ולא רבן גמליאל הזקן או רבן גמליאל ברבי, הכוונה לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. אמנם לכלל זה יש חריגים רבים וביישובם עסק בהרחבה המהרי"ץ חיות בחידושו לנידה שם, ובכתבנו חלק ב', עמ' תתנ"א, ותתנ"ה-תתנ"ח. עיין גם בחידושי הרשי"ש לנידה שם, ובחידושו לסנהדרין י"א, ע"ב ד"ה מעשה.

5. בחלק נכבד מהמקורות הללו עסק בהרחבה המהרי"ץ חיות בכתבנו. אנו נציין את דבריו ונוסיף עליהם עוד. ככלל, המהרי"ץ חיות סובר שניתן להקריב קרבן פסח גם אחרי החורבן והוא המוכיח שאכן היו עוסקים כך. אנו נתמקד רק בהוכחות שהוא מציינן ממעשי רבן גמליאל. המקומות בהם עוסק המהרי"ץ חיות בהקרבן קרבן פסח על ידי רבן גמליאל אחר החורבן הם בכל ספרי מהרי"ץ חיות. חלק א' בדברי הוראה סי' ב', עמ' רס"א-רס"ג, חלק ב' בשו"ת סי' ב', עמ' תרי"ח-תרי"ט, בקונטרס אחרון "עבודת המקדש" פרק ג', עמ' תת"ן-תתנ"ה, וב"אמרי בינה" סי' י"ז, עמ' תתקס"ז-תתקס"ט.

ביצה כ"ב, ע"ב במשנה נאמר, שרבן גמליאל היקל בשלושה דברים בניגוד לדעת חכמים ואחד מהם הוא: עושים גדי מקולס בליל פסחים.

גדי מקולס זהו גדי שכרעיו ובני מעיו תלויין לו בצידו כשצולהו. זאת ע"פ האמור בתורה בקרבן פסח "ראשו על כרעיו ועל קרבו" (שמות י"ב, ט).

רש"י בביצה כ"ב, ע"ב ד"ה מקולס, כותב, שהיו עושים כן זכר למקדש. ואכן בגמרא בביצה כ"ג, ע"א ובפסחים נ"ג, ע"א מסופר על תודוס איש רומי שהנהיג את בני רומי לאכול גדי מקולס בלילי פסחים וחכמים מיחו בו על כך ואמרו לו שאלולי תודוס אתה, גוזרו עלך נידוי שאתה מאכיל את בני ישראל כעין קדשים בחוץ.

אך ניתן לפרש שרבן גמליאל לא עשה זאת רק זכר למקדש, מפני שלפי דעתו היו צריכים להקריב קרבן פסח גם לאחר החורבן, וכך היו עושים גדי מקולס ע"פ שיטת ר' יוסי הגלילי גם בזמן המקדש. חכמים אסרו זאת מפני שלפי דעתם אין להקריב קרבן פסח לאחר החורבן. ניתן לפרש שזו אכן המחלוקת, מאחר שלא מצינו ביחס למעשה רבן גמליאל את אותה התייחסות שחכמים מייחסים למעשי תודוס איש רומי. וזאת, מפני שתודוס הנהיג כך את בני רומי ועל כן יש מקום לחשוש שילמדו מכך שניתן לאכול בקודשים בחוץ, אך רבן גמליאל עשה זאת בירושלים שלאחר החורבן, אלא שחכמים חלקו עליו, כפי שהם חלקו על ר' יוסי הגלילי במשנה בפסחים ע"ד ע"א. הגמרא בביצה כ"ג, ע"א הביאה את המעשה עם תודוס, כדי לומר שגם לדרך זו לא הסכימו חכמים.⁷

סנהדרין י"א, ע"ב (ע"פ תוספתא סנהדרין ב', ב): "מעשה ברבן גמליאל שהיה יושב (לשון התוספתא – ר"ג וזקנים שהיו יושבין) על גב מעלה בהר הבית, ואמר ליוחנן הסופר להודיע לבני כל הקהילות שהוא עיבר את השנה". אחת הסיבות לכך היא מפני שהטלאים עדיין רכים ולא ניתן להקריב מהם קרבן פסח. הר"ן בחידושי שם שואל, הלא רבן גמליאל היה אחר החורבן, ולא היה להם אז קרבן פסח? ומתוך הר"ן "שצריך לומר, שאף לאחר החורבן היו מסתכלים בדברים הצריכים כאילו ביהמ"ק קיים, שאם יבנה הבית בימיהם יהיו העניינים על מכונם". המהר"ץ חיות בחידושי שם לומד מכאן שרבן גמליאל היה מקריב קרבן פסח אחר החורבן, ומעשהו כאן הוא לא רק מחשש שמא יבנה המקדש.⁸

6. הרש"ש לפסחים שם טוען, שאמנם מעשה זה אירע אחר החורבן, אלא שרבן גמליאל לא הקריב ממש קרבן פסח, אלא הקריב משהו שהוא דומה לקרבן פסח. בשל חביבות המצוה הוא קרא לו גם כן קרבן פסח על אף שהוא רק לזכר. כדי שלא יחשבו שהוא מקריב קודשים בחוץ ציווה לשנות את דרך הקרבנות ולהקריבו על האסכלא. דבריו כאן לא תואמים לא עם פירוש הבבלי ולא עם הירושלמי, מהם משמע שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח ממש ולא רק זכר, אם כי התלמודים נחלקו בביאור דברי רבן גמליאל וחכמים. המהר"ץ חיות בכתביו ח"ב, עמ' תרי"ח, תת"ן ותתנ"ז מבין בפשטות שאכן מכאן הוכחה שרבן גמליאל הקריב לאחר החורבן קרבן פסח. רבי צדוק שמספר את המעשה חי לפני החורבן ולאחריו, "סדר אליהו רבה", פרק כ"ח, עמ' 149. את רבי צדוק ובנו ר' אלעזר מצאנו פעם נוספת עם רבן גמליאל בבית המדרש בלוד אם כי שם עוסקים בהלכות ביעור חמץ – בתוספתא פסחים פ"ג, מ"ט. (הסיפור שם שונה מהמסופר בבבלי פסחים מ"ט, ע"א). ייתכן שרבי צדוק ובנו ר' אלעזר, הם מהזקנים שהיו מסובין עם רבן גמליאל באותו סדר בלוד. ר' אלעזר ברי צדוק נראה כמי שדואג לבסס את שלטונו של רבן גמליאל. (תוספתא סנהדרין פ"ח, מ"א).

7. הרש"ש לפסחים ע"ד, ע"א הולך בדרכו, שגם כאן עשה זאת רבן גמליאל רק כזכר ובשל חביבות המצוה קרא לו קרבן פסח, ולכן לא חשש לעשות גדי מקולס. כך כותב הרש"ש גם בביצה כ"ג, ע"א. גם המהר"ץ חיות בכתביו ח"ב, עמ' תתקס"ח משתמש במקור זה להוכיח שרבן גמליאל הקריב פסח לאחר החורבן. לפיו רבן גמליאל נהג כמו תודוס איש רומי, או שנהג כך לאחר חורבן ביתר. לדברינו, הוא נהג כמו שיטת ר' יוסי הגלילי, מפני שסבר שיש להקריב פסח גם במצב כזה.

8. כך פירש המהר"ץ חיות גם בכתביו ח"ב, עמ' תרי"ח, תתנ"ג-ה', תתקס"ח-ט'. דברי הגמ' שרבן גמליאל יושב על גב מעלה בהר הבית, על אף שהוא חרב, הכוונה למקום המעלות. כך מוכיח המהר"ץ חיות ממקורות אחרים, וע"ע בצ"ב בעמק דבר לדברים ט"ז, ג'.

פסחים קט"ז, ע"א: "רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואילו הם: פסח, מצה ומרור. פסח על שום שפסח הקב"ה על בתי אבותינו במצרים נאמר: 'ואמרתם זבח פסח הוא לה' וגו', מצה על שום מה... מרור על שום מה...".

הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה ז', ה' וחי', ד כותב את דברי רבן גמליאל בזמן שאוכלים קרבן פסח. וכלשונו שם: "פסח זה שאנו אוכלים על שום מה"? בנוסח הגדה כותב: "פסח שהיו אבותינו אוכלין בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה"? ביחס למצה ומרור, נוסח הגדת הרמב"ם היא: "מצה זו שאנו אוכלין, מרורים אלו שאנו אוכלים".

הגדת הרמב"ם מתאימה למנהגנו כיום, אך ייתכן שרבן גמליאל עצמו אמר זאת גם לאחר החורבן, מפני שהיה אוכל קרבן פסח.⁹

יתר על כן: "כל שלא אמר שלושה דברים אילו בפסח לא יצא ידי חובתו". ידי איון חובה? חובת אכילתן של שלושת המאכלים הללו, או חובת הגדה של פסח, שהרי הוא מסביר בדבריו מדוע אוכלים את שלושת המאכלים הללו. המפרשים נחלקו בדבר. הר"ן והמאירי לפסחים שם, וכן ב"קריית ספר" על הרמב"ם בהל' חמץ ומצה ז', ד סוברים שלא יצא ידי חובת הגדה. אך הרמב"ן (במלחמות ה' לברכות ד' ב', ע"ב ברי"ף) סובר שלא יצא ידי חובת אכילה, וכך כתב גם בספר "כל בו" (סי' נ"א) והמהרש"א בחידו"א שם. גם מרש"י לדברים ט"ז, ג יש להבין כך. בפס' נאמר: "למען תזכור את יום צאתך" ומפרש רש"י: "על ידי אכילת הפסח והמצה". רבן גמליאל סבר, אפוא, שבאכילת קרבן פסח לאחר החורבן מקיימים זכר ליציאת מצרים.¹⁰

פסחים פ"ח, ע"ב: הסוגיה שם עוסקת בדין נמנים על שני פסחים כאחד או לא נמנים. הגמ' מספרת על מלך ומלכה, שעבדיהם שחטו להם שני פסחים גדי וטלה, ולא ידעו מה לתת להם לאכול. הם שאלו את רבן גמליאל, והוא השיב להם כיצד לנהוג באופן שונה עם המלך והמלכה, מפני שדעתם קלה.¹¹ גם כאן רואים שבימי רבן גמליאל הקריבו קרבן פסח, ואף המלך והמלכה אכלו קרבן פסח.¹²

תענית י', ע"א: המשנה שם עוסקת בתאריך בו מתחילים לשאול גשמים. חכמים אומרים בג' במרחשון, ורבן גמליאל אומר בשבעה במרחשון, חמישה עשר יום לאחר הרגל, כדי שאחרון עולי הרגלים יגיע לנהר פרת. הר"ן שם (דף ב', ע"א ברי"ף) שואל: הלא אחר החורבן אין עולי רגלים ומה טעם לתקנה? מסביר הר"ן שעל אף זאת היו עולים לרגל גם לאחר החורבן, ומפני העולים הללו ראוי שנאחר את שאלת הגשמים. אמנם המדובר שם

9. כך פירש את דברי רבן גמליאל התשבי"ץ בפירושו להגדה, והמהר"ץ חיות בכתביו ח"ב, עמ' תרי"ח ותת"ן. במחזור ויטרי, עמ' 296 הגירסא היא: "אמר ר' שמעון בן גמליאל". עיין לקמן הע' 12.
10. בביאור מחלוקת הראשונים, עסק בהרחבה הרב בצלאל זילטי בספרו "משנת יעב"ץ" אורח חיים מועדים סי' י"ח. לפיו, מצות הסיפור היא לא רק אמירת דברים, אלא המחשה וחוויה ממשית שמתבטאת גם באכילת פסח ומצה ומרור, ובשתיית ד' כוסות. הנפקא מינה היא לאדם אולם, שאינו יכול לספר בדיבור, אך יכול לצאת ידי חובת סיפור באכילה.
11. בגמ' בפסחים נ"ז, ע"א-ע"ב מסופר על מלך ומלכה שדעתם קלה, בכך שהם שאלו את הכהן – יששכר איש כפר ברקאי, מה כדאי יותר לאכול, גדי או כבש. רש"י שם מציין שמדובר במלך מבית חשמונאי, ואכן בגמ' המקבילה בכריתות כ"ח, ע"ב המלך הוא ינאי. עיין בהגדת המקדש מאת הרב ישראל אריאל, עמ' 12.
12. לא ברור איזה מלך ומלכה מישראל מלכו אחר החורבן. (קשה להניח שמדובר במלכים גוים). רבנו חננאל גורס רבן שמעון בן גמליאל, ולפיו הסיפור הוא בזמן שהבית קיים. תיקון גירסא דומה מצינו בסיפור שקרה בהר הבית, והשאלה היא אם זה היה עם רבן גמליאל (ירושלמי עבודה זרה פ"א, ה"ט) או עם רבן שמעון בן גמליאל. (בבלי עבודה זרה כ', ע"א).

הוא על עליה לרגל בחג הסוכות לאחר החורבן, אבל בוודאי היו עולים לרגל גם בחג הפסח. אמנם אין מכאן הוכחה להקרבת פסח לאחר החורבן, אך יש ללמוד מכאן, שרבו גמליאל מתייחס למקום הר הבית כאילו בית המקדש קיים, על אף שהוא חרב.¹³

ג. הגדה שבמרכזה יציאת מצרים ולא קרבן פסח

רבן גמליאל לא נמצא עם חבריו – ר' אליעזר, ר' יהושע, ר' אלעזר בן עזריה ר' עקיבא ור' טרפון משום שהם חלוקים בתפיסתם כיצד יש לחוג את ליל הסדר לאחר החורבן. התנאים הללו זוכרים את חג הפסח בזמן שבית המקדש היה קיים, כשבמרכזו הקרבת קרבן פסח, וכעת עם חורבנו, כשהם נרדפים ע"י הרומאים, הם צריכים לעצב אופי אחר לליל הסדר. ר' יהושע (בן חנניה) היה לוי (ערכין י"א, ע"ב) ר' טרפון היה כהן (קידושין ע"א, ע"א תוספתא ברכות פ"ה, מ"א) ר' אלעזר בן עזריה היה כהן "והוא עשירי לעזרא" (ברכות כ"ז, ע"ב) "ואף מראהו היה דומה לתואר עזרא" (ירושלמי יבמות פ"א, ה"ו). ר' אלעזר (בן הורקנוס) היה לוי (תנחומא חוקת ח') ר' עקיבא אינו מיוחס והוא צאצא של גרים (ברכות כ"ז, ע"ב – רבינו ניסים). הם כולם מתכנסים בעירו, בבני ברק לליל הסדר. ברור להם שכאן יתגבש ליל סדר אחר, בלי קרבן פסח.

בין החכמים שלאחר החורבן ישנה מבוכה גדולה כיצד לנהוג. ההתלבטות היא בין שימור דרך עבודת ה' כמו בזמן שבית המקדש היה קיים, לבין הכרה בעובדה שהוא חרב. כך הם דברי הגמ' בבבא בתרא ס', ע"ב: "כשחרב הבית בשניה רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר, ושלא לשתות יין". ר' יהושע מלמד שם כיצד להמשיך את החיים, יחד עם זכרון החורבן. כך יש גם לראות את תשע תקנותיו של רבן יוחנן בן זכאי שעניינן "זכר למקדש". (ראש השנה כ"ט, ע"ב – ל"א, ע"ב). זה גם הרקע לסיפור החדש של התפילה: "ית"ר שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה" (ברכות כ"ח, ע"ב).

רבים ממפרשי ההגדה שואלים מדוע עזבו תנאים חשובים אלו את בתיהם, והלכו אצל ר' עקיבא. בגמרא בברכות כ"ז, ע"א נחשב ר' אלעזר בן עזריה בדרגה מקבילה לנשיא. ובגמרא בסנהדרין ל"ב, ע"ב נאמר: אחר אליעזר ללוד, אחר ר' יהושע לפקיעין, אחר רבן גמליאל ליבנה, אחר ר' עקיבא לבני ברק. בגמרא משבח ר' אליעזר את אלו שיושבים בבתיהם ברגל ואינם עוזבים את בתיהם.

יש מי שראה בהתכנסות של החכמים, תכנון מהלכים הקשורים למרד ברומאים, ויש מקום לראות בזה לא רק תכנונים טקטיים ומלחמתיים אלא הנחיה ברורה למסור את הנפש "עד שהגיע זמן קריאת שמע של שחרית", כדרכו של ר' עקיבא שמסר נפשו, וסרקו את גופו במסרקות של ברזל ויצאה נשמתו באחד כשקרא שמע ישראל.¹⁴

חכמי ישראל הבינו שקרה משהו למבנה ליל הסדר עם החורבן. משלושת מצוות האכילה העיקריות של הלילה – פסח, מצה ומרור, נשאר מעט. קרבן פסח לא ניתן להקריב, המרור הוא מצוה מדרבנן, מאחר שאין מצוה לאכול מרור בפני עצמו אלא רק עם קרבן פסח, ומצה שהיא מדאורייתא רק במה שאנו אוכלים אותה בפני עצמה, אך חסר חלק המצוה שהיה נאכל יחד עם קרבן פסח.¹⁵

13. הריטבי"א בתענית י', ע"א כותב שכיום אין להתחשב בעולי רגלים, ויש לשאול גשמים בשמיני עצרת. עיין במאמרי: "שאלת גשמים בזמן הזה – הלכה ומציאות", בשנה בשנה תשנ"ד, עמ' 263-277.

14. האריך בענין רב הרב ישראל אריאל ב"הגדת המקדש", עמ' 27-38.

15. ע"פ הגמ' בפסחים ק"כ, ע"א. מצה נאכלת בזמן המקדש יחד עם הקרבן, ובפני עצמו. המרור נאכל רק עם הקרבן. אין חובה לאכול מרור בפני עצמו, ולכן כיום המרור הוא מדרבנן. עיין ברמבי"ם בספר המצוות

הם החליטו להדגיש את חובת סיפור יציאת מצרים כדבר המרכזי בלילה הזה לאחר החורבן. מצות סיפור יציאת מצרים קיימת גם בזמן שבית המקדש קיים, אך בשל העיסוק המרובה בקרבן, שהכל מכונסים בירושלים וצריכים לחפש להם מקום לצלות ולאכול את הקרבן, סביר להניח שלא היה פ"ב זמן לעסוק במצות סיפור יציאת מצרים. ר' אלעזר בן עזריה מביע זאת באומרו: "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות" מאחר שהוא ככהן היה בוודאי עסוק בהקרבת קרבן פסח כל השנים, ולשיטתו יש לעשות זאת עד חצות. (פסחים קי"ט, ע"ב).

החכמים יושבים ביחד ומספרים בסיפור יציאת מצרים ואין אנו ידועים את כל מה שהם דיברו ביניהם. יש ביניהם חילוקי דעות בעניינים שונים הקשורים לליל הסדר וכל אחד מצליח גם לבטא את דעתו העצמאית בעניין. כאמור, ר' אלעזר בן עזריה סובר, למשל, שכל מצות הלילה הם עד חצות (פסחים קי"ט, ע"ב) כולל סיפור יציאת מצרים, והוא מציין זאת באומרו: "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות", זכירת יציאת מצרים ולא סיפור יציאת מצרים, בהבינו את הפסוק "למען תזכור את יום צאתך..."¹⁶, ממנו לומד בן זומא שמזכירין יציאת מצרים בלילות במשך כל השנה. (ברכות י"ב, ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה רומז לחכמים שהוא היה אתם עד הבוקר בניגוד לשיטתו, אך הוא קיים מצות זכירה של כל לילה לא את סיפור היציאה.¹⁶

בהגדה של פסח שלפנינו, זו הנקראת הגדת גלות בלשונו של הרמב"ם (בסוף הלכות חמץ ומצה) לא נמצא כמעט איזכורים לקרבן פסח, לדיניו והלכותיו, לפסח מצרים ולקיום פסח זורות בתקופות מאוחרות, כפי שמופיע מספר פעמים בתנ"ך. החכמים שישבו בבני ברק עיצבו כנראה את המבנה של הגדה והנושאים בהם הם עוסקים קשורים לשיעבוד במצרים, להיסטוריה של עם ישראל עד הגיעם למצרים, לניסים שהיו עם יציאת עם ישראל ממצרים, לעשרת המכות, לקריעת ים סוף, להלל ולשבח, ולעצם חובת הסיפור של כל הדברים הללו. היכן העיסוק "בהלכות הפסח" כפי שמסופר בתוספתא בפסחים פ"י מ"ט בו עסק רבן גמליאל כל הלילה? החכמים בבני ברק מספרים ביציאת מצרים כל הלילה, אך אין הם עוסקים בהלכות הפסח.¹⁷

פעמים בודדות מוזכר קרבן פסח בהגדה שלפנינו. בתשובה לכן החכם: "ואף אתה אמור לו כהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". וכוונת התשובה היא שיש עוד הרבה מה ללמוד, עד השלב בו נאכל הפסח כאפיקומן.¹⁸ הפעם הנוספת היא בברכה המסיימת: "ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים", תפילה לשנה הבאה בירושלים הבנויה. אלו הם האיזכורים היחידים לקרבן פסח בהגדה!

16. מצות עשה נ"ו, בר"ן בפסחים שם, ובדברי בעל "זכר יצחק", הרב איצלה מפונטוביז סי' פ', ב'. כך מפרש הנצי"ב בפירושו להגדה – "אמרי שפר". דברים דומים מירש ה"אור שמח" בהל' חמץ ומצה ו', א ביחס שבין אכילת קרבן פסח עד חצות לר' אלעזר בן עזריה, והיותו נותר רק מהבוקר. ב"משך חכמה" (שמות י"ג, יד) הוא מפרש שר' אלעזר בן עזריה ישב עד הבוקר וקיים כל המרבה הרי זה משובח. את חובת הסיפור הוא קיים עד חצות.

17. יש הנוהגים כיום לומר "סדר אמירת קרבן פסח" ביום י"ד לאחר תפילת מנחה, ובו פסוקים ומקורות מהתנ"ך ומשניות העוסקים בהקרבת הפסח. אילו היו צריכים למצוא את ביטויים גם במסגרת ההגדה של פסח. ושמה סדר קרבן פסח זה, הוא בסיס "הגדה של פסח" של רבן גמליאל והזקנים בלוד. (סדר אמירת קרבן פסח מופיע בתפילת הגדות רבות, והוא נזכר בשלייה בגרי"א ועוד).

18. ע"פ הגמ' בפסחים קי"ט, ע"ב ולשיטת רוב הראשונים. רשיי הרשב"ם תוס' ועוד. הרא"ש שם בסי' ל"ד, ואולי אף הרמב"ם בהל' חמץ ומצה ח', ט סוברים שיוצאים ידי חובת פסח בהתחלה, אך גם הם מודים שאוכלים בסוף הסעודה פעם נוספת כדי לשמר את טעם הקרבן.

התנאים הללו מתכנסים אצל ר' עקיבא, מפני שרק הוא מסוגל להוביל ליציקת תוכן חדש ואחר לליל הסדר שאחר החורבן. ר' עקיבא הוא זה שרואה עם החכמים הללו ובתוכם גם רבן גמליאל, שועל יוצא מבית קודש הקדושים. הם בוכים, והוא שוחק. הוא המנחם הגדול, והוא זה שמלמד את יסודותיה של הגאולה הראשונה, וממנה נלמד גם לגאולה האחרונה. כגודל השיעבוד והצרה, כך גם עוצמת הגאולה והישועה. בהגדה מודגשים יותר צדדי הגאולה והניסים, מאשר השיעבוד. הם עוסקים כל הלילה בכך, כדי ללמדנו שגם במצב של לילה, מגיע ועולה לבסוף אור השחר. גאולתם של ישראל היא כאילת השחר שבקע אורה (ירושלמי ברכות פ"א, ה"א).

ד. פה-סח או פסח לאחר החורבן?

רבן גמליאל איננו משנה את אופיו של ליל הסדר לאחר החורבן. במשך חמישים וארבע שנים מהחורבן, המזבח עדיין קיים, ואפשר להקריב בו.²⁰ רופוס מחריבו לאחר מכן. (ירושלמי תענית פ"ב, ה"ה). רבן גמליאל דוגל בכך, שגם במצב כזה, במרכז ליל ט"ו בניסן עומדים שלושת מצוות האכילה – פסח מצה ומרור. אולי דווקא בשל הוויכוח עם החכמים האחרים, הוא מתקן אז, שצריך גם להסביר ולומר מדוע אוכלים כל דבר. התנאים האחרים לא קיבלו את דעתו, ובשל היותו נשיא, הם נמנעו מלהיסב ביחד. כך יש להסביר את דרשה שיח שבין רבן גמליאל ור' טרפון, בגמרא בפסחים ע"ב, ע"ב: "מעשה ברי' טרפון שלא בא אמש לבית המדרש. לשחרית מצאו רבן גמליאל. אמר לו: מפני מה לא באת אמש לבית המדרש? אמר לו: עבודה עבדתי. אמר לו: כל דברך אינן אלא תימה. וכי עבודה בזמן הזה מניין? אמר לו: הרי הוא אומר עבודת מתנה אתן את עבודתכם. עשו אכילת תרומה בגבולין כעבודת בית המקדש".

אריכות לשונו של רבן גמליאל לר' טרפון, באה לומר לו שהלא לשיטתו של ר' טרפון אין כעת עבודה במקדש, אם כי לשיטתו של רבן גמליאל יש כעת גם כן עבודה.

רבן גמליאל השתדל להתמיד בשיטתו, וכשהתאפשר הוא היה מקריב קרבן פסח, במזבח שבהר הבית. אם הוא לא היה יכול לעשות זאת, מאחר שהרומאים רדפו אחריו והוא אף ניצל בנס מהם (תענית כ"ט, ע"ב), כמו באותה שנה בה הוא היה בלוד, הוא מעמיד במרכז הסדר את העיסוק בהלכות הפסח, על משקל: "כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת" (מנחות ק"י, ע"א). כך היא לשון התוספתא בפסחים פ"י, מ"ח: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה בינו לבין עצמו, אפילו בינו לבין תלמידו. מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד, והיו עסוקים בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר. הגביהו מלפניהם והלכו להם לבית המדרש".

19. למעט כמובן דברי רבן גמליאל: כל שלא אמר שלושה דברים – פסח מצה ומרור. בשיטתו נעסוק לקמן.
20. עניין זה קשור לסוגיית מקריבין אע"פ שאין בית (מגילה י', ע"א ועוד), אך לא כאן המקום לעסוק בזה. גם בתקופות מאוחרות יותר, היו נסיונות לחדש את הקרבת קרבן פסח. בסיכום העניין עיין בספר "עיר הקודש והמקדש" מאת הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי חלק ה'.

הגר"א מתקן שם את הגירסא, ובכל פעם שכתוב "בהלכות הפסח" הוא כותב "ביציאת מצרים". לדברינו אין צורך בכך.²¹ רבן גמליאל עסק גם בשבתו בלוד בהלכות הפסח ולא בסיפור יציאת מצרים.²²

מסדר ההגדה נתן ביטוי גם לדעת רבן גמליאל, שהיא דעת מיעוט, בסוף חלק "המגיד" בהגדה, סמוך לאכילת המצה והמרור. הזכרת קרבן פסח בדברי רבן גמליאל, מצטרף לאיזכורים המועטים של הקרבן בהגדה. דבריו מופיעים גם ברמב"ם בהלי' חמץ ומצה ז', ה' וחי', ד' כסיפור מינימלי של יציאת מצרים בליל הסדר. ב"שולחן ערוך" לא ציין את דברי רבן גמליאל כלל.²³

להנהגה זו של רבן גמליאל אחר החורבן, מוצא הנצי"ב אסמכתא מהפסוק: "ועשית פסח לה' אלוקיך, כי בחודש האביב הוציאך ה' אלוקיך ממצרים לילה. וזבחת פסח לה' אלוקיך צאן ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם. לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחפזון יצאת ממצרים, למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך". (דברים ט"ז, א-ג). הנצי"ב מסביר שבזמן שבית המקדש היה קיים, המרכז בליל ט"ו בניסן היה הקרבן, ואז לא נחשבה המצה ללחם עוני, מפני שעם ישראל חי את חייו בשלימות אין גם צורך להדגיש את עניין החפזון שקשור לגלות, לפחד מן הגוים, שבגלל זה היה צריך לעשות הכל בחפזון. כיוון שכך מתקשה הנצי"ב, מדוע מוזכר בפסוקים הללו קרבן פסח יחד עם לחם עוני וחפזון?

תשובתו, שהפסוקים הללו מלמדים גם על מצבי ביניים. מדובר בזמן שבית המקדש חרב אך המזבח עדיין קיים, וזה קרה במשך חמישים וארבע שנה לאחר חורבן בית שני עד שחרש רופוס את ההיכל והרס את המזבח (ירושלמי תענית פ"ב, ה"ו). קרבנות אחרים אי אפשר להקריב מפני שהם צריכים להיות לריח ניחוח "זולת פסח שאינו קרב לריח ניחוח, משום הכי קרב אחר החורבן כל זמן שהיה המזבח קיים כדאיתא בסנהדרין י"א, ע"ב דבזמן רבן גמליאל תלו עיבור השנה בשביל פסחים, ורבן גמליאל היה אחר החורבן, לפני חורבן ביתר והיה המזבח אז קיים, וכל זה רמזה התורה כאן". דברים דומים כתב הנצי"ב בקצרה ב"מרומי שדה" לפסחים קט"ז, ע"א.

21. כגירסת התוספתא שלפנינו ולא כגירסת הגר"א מופיע גם בראב"ה ח"ב סי' תקכ"ח, עמ' 178, ובהגהות מימוניות בתחילת הגדה פסח של הרמב"ם. הרא"ש בפסחים פ"י סי' ל"ג, והטור וה"שולחן ערוך" או"ח סי' תפ"א סעיף ז גורסים: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח וביציאת מצרים כל הלילה". הרא"ש ממשיך: "וזהו ששנינו מעשה ברי' אליעזר ורי' יהושע שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה". הרא"ש הוסיף את המילים — "יציאת מצרים" לתוספתא, והשתמש בה כמקור למעשה התנאים בבני ברק. ע"ע במהר"ל בגבורות ה' פרק ב', ובספר "משאת משה" (חברוני) סי' קמ"ט, ו"מקראי קדש" מהרב צבי פסח פרנק ח"ב, עמ' קמ"ט-קנ"ב.

22. במכילתא סוף פ"י בא נאמר: "אמר ר' אליעזר מנין אתה אומר שאם היתה חבורה של חכמים או של תלמידים, שצריכים לעסוק בהלכות הפסח עד חצות! לכך נאמר מה העדות". ר' אליעזר סובר כר' אלעזר בן עזריה שמצוות הסדר הם עד חצות, וכעת עם החורבן הוא משנה את גישתו.

23. הד לוויכוח הזה נמצא אולי גם בין הראשונים, אם כי בנושא אחר. בגמ' בפסחים ו', ע"א נאמר: "שואלין ודורשין בהלכות הפסח שלושים יום לפני הרגלי". רוב הראשונים הר"ן המאירי שם, הרשב"א למגילה כ"א, ע"א ועוד מפרשים שיש לעסוק בהלכות המרובות של החג, והשואל בהם בתקופה זו קודם לאחר. אך התוס' בעבודה זרה ה', ע"ב ד"ה והתנן כותב, שעיקר תקנת שלושים, על הקרבן נתקנה, שהרי המקור הוא ממש רבינו שעומד ומזהיר בפסח ראשון על פסח שני. נימוק זה מוזכר ב"בית יוסף" וב"בית חדש" בטור או"ח, סי' תכ"ט ד"ה תניא. ע"ש בנושא הכלים, ו"במצות ראייה", עמ' ע"א-ע"ב. נראה שרבן גמליאל יקבל את הסבר התוס' בעבודה זרה.

סיכום

ר' עקיבא הוא זה שעומד לאחר החורבן בראש קבוצת חכמים, ומסתכל גם קדימה. הוא המנחם הגדול, והוא העומד בראש המעצבים מחדש את ליל הסדר שלאחר החורבן. ר' עקיבא מנסה במקביל להחזיר את המצב לקדמותו, ומצטרף כנושא כליו של בר כוכבא, למרד נגד הרומאים. הוא והתנאים היושבים עמו בבני ברק, **מעמידים במרכז ליל הסדר את סיפור יציאת מצרים**, כדי לשאוב מגאולת מצרים, נחמות ועידוד. קרבן פסח והלכותיו נשמט כמעט לחלוטין מהגדת הגלות.

רבן גמליאל איננו מוכן להתנתק בבת אחת מבית המקדש על אף שהוא חרב. כל זמן שהמזבח קיים, כחמישים וארבע שנים אחר החורבן, הוא משתדל גם להקריב פסח. **במרכז ליל הסדר אצלו לאחר החורבן, מצות קרבן פסח, ובנוסף אליהם מצה ומרור.** הוא והיושבים עמו עוסקים **בהלכות הפסח**, ולא בסיפור יציאת מצרים.

עורך ההגדה נקט בשיטתו של ר' עקיבא, ולכן העדיף להביא את המעשה בבני ברק, על אף שאין לסיפור זה מקור במדרשים ובתלמודים, ולא את המעשה עם רבן גמליאל בלוד המופיע בתוספתא (פסחים פ"י, מ"ט).